دوفصلنامه علمی پژوهش هنر
سال دهم، شماره بیستم، پاییز و زمستان ۱۳۹۹

دریافت مقاله: ۱۳۹۹/۱۲/۱۸
پذیرش مقاله: ۱۴۰۰/۰۲/۰۱

مقایسه تطبیقی نمود اصول و آیین‌های مسیحیت بر ساختار فضایی و آرایه‌های معماری کلیساهای ارمنستان و جلفای اصفهان

کورش مومنی* کورش عطاریان پرنیان زاده مراد*** مصطفی محبیان**** امیر طیبی******* **

چکیده

ارامنه اصفهان از دوران صفویه، زمانی که اصفهان پایتخت بوده، در این شهر حضور داشته‌اند و تعداد زیادی کلیسا در محدوده جلفای اصفهان بنا نموده که امروزه تعدادی از آنها باقی مانده‌اند. فرقه ارتدوکس مسیحیت، دارای اصول اعتقادی و آیین‌های خاصی است که برخی از این آیین‌ها بر کالبد و آرایه‌های معماری کلیساها تأثیر گذاشته‌اند. هدف این پژوهش، مقایسه تطبیقی و بازشناسی تأثیر و چگونگی نمود این اصول و آیین‌ها بر ساختار فضایی معماری و آرایه‌های کلیساهای ارتدوکس اصفهان و ارمنستان است. روش تحقیق پژوهش فوق، کیفی و با روش توصیفی-تحلیلی بر اساس مقایسه تطبیقی بین کلیساهای رایج ارمنی و کلیساهای جلفای نو اصفهان است. داده‌های مورد نظر، از طریق مطالعات کتابخانه‌ای در زمینه اصول اعتقادی و آیین‌های مسیحیت و مطالعات میدانی به صورت حضور مستقیم محققان در فضاهای کلیساهای اصفهان گردآوری شده و در ادامه مورد تجزیه و تحلیل کیفی قرار گرفته‌اند. نتایج تحقیق نشان می‌دهند معماری کلیساهای ارامنه اصفهان، تلفیقی از معماری ایرانی و معماری ارمنستان است. جهت‌گیری شرقی- غربی، شکل هندسی مستطیلی، سلسله مراتب فضایی، داشتن حداقل یک گنبد بزرگ، همه از معماری کلیساهای ارمنستان تبعیت می نمایند. گنبد قوسی‌شکل، جنس مصالح، نوع پنجره های بزرگ گنبدها و نوع مأذنه، از معماری ایرانی الگو گرفته اند. همچنین، برخی از آرایه های الحاقی بیرونی کلیساهای ارمنستان همچون؛ پنجره‌های گل سرخ، شبدری و پنجره سه بخشی حذف شده اند و آرایه هایی که مربوط به داخل کلیسا بوده، همانند نقاشی‌های دیواری هستند و برخی از این آرایه ها مانند؛ کبوتر فاخته، گنبدهای سه تایی، میز مخصوص قرائت انجیل، صلیب یا چلیپا، پنجره یا تصاویر مصائب عیسی مسیح و رستاخیز مسیح، در فضای داخلی کلیساها به‌کار رفته اند. آرایه‌هایی که نماینده‌ای از آیین های مسیحی هستند، آرایه های درب خروج شیطان، شام آخر، محل نگهداری روغن مقدس، جایگاه مخصوص کشیش و هشتی بوده که در تمام کلیساها مشاهده می‌شوند.

کلیدواژه‌ها: ارتدوکس، کلیسا، آرایه‌های معماری، آیین‌های مسیحیت، جلفای اصفهان

---

* دانشیار گروه معماری، دانشکده معماری و شهرسازی، دانشگاه صنعتی جندی شاپور دزفول (نویسنده مسئول). K_Momeni@jsu.ac.ir
** استادیار گروه معماری، دانشکده معماری و شهرسازی، دانشگاه صنعتی جندی شاپور دزفول. Attariank@jsu.ac.ir
*** کارشناس ارشد معماری، دانشکده معماری و شهرسازی، دانشگاه صنعتی جندی شاپور دزفول.
**** کارشناس ارشد معماری، دانشکده معماری و شهرسازی، دانشگاه صنعتی جندی شاپور دزفول. Beyranvand_M@jsu.ac.ir
***** استادیار گروه شهرسازی، دانشکده معماری و شهرسازی، دانشگاه صنعتی جندی شاپور دزفول. A_tayyebi@jsu.ac.ir

مقدمه

شاه‌عباس در سال 1603 م. پس از تصرف نواحی که در دست عثمانی ها بود، جمع کثیری از ارامنه را به ایران کوچاند. آنان در تبریز، گیلان، مازندران، قزوین، اصفهان، بختیاری، شیراز، همدان و غیره استقرار یافتند (باغداساریان، ۱۳۸۰: ۲۲). ارامنه اصفهان، متعلق به جلفا هستند که منطقه‌ای مرزی بین ایران و ارمنستان است (خدابخشیان، ۱۳۹۰). شاه‌عباس در حدود ۱۰۱۲ ه.ق.، بنا به دلایل سیاسی و اقتصادی، مسیحیان زیادی را به اصفهان کوچاند و برای جلب رضایت آنها، شرایط مساعدی همچون مسکن و زمینه کسب و کار را فراهم کرد (آراکلیان، ۱۳۷۴: ۴۰۹). در اوایل سده هفدهم میلادی، ارمنیان اصفهان تنها مسیحیانی بودند که با مسلمانان ارتباط مستقیم داشتند و چنانچه سیاست درستی در این مورد اعمال نمی‌شد، بروز اختلافات مذهبی در بین آنان اجتناب‌ناپذیر بود. شاه‌عباس برای حل این معضلات، ابتدا با دادن امتیازاتی به ارمنیان از جمله اجازه ساخت کلیسا، آنها را در سرزمین جدید خود نگاه داشت (باغداساریان، ۱۳۷۷: ۱۲۰). شاه‌عباس برای اینکه ساخت کلیساهای متعدد باعث دردسرهایی برای وی و تحریک احساسات مذهبی اهالی اصفهان و در نتیجه درگیری‌های مذهبی نشود، بنای کلیساها را مشروط به آن ساخت که معماری آنها با کلیساهای ارمنستان متفاوت باشد. به این ترتیب، معماران ارمنی جلفا چاره را در آن دیدند که کلیساها را به شیوه معماری ایرانی و گاه با ظاهری همچون مساجد بسازند. البته شرایط دیگری همچون آب و هوا و نوع مصالح، که شامل آجر و خشت می‌شد، نیز در طراحی ساختمان کلیساهای اصفهان بی تأثیر نبوده است. آنان کلیه کلیساها را از نظر اصول مذهبی و پلان، منطبق با کلیساهای ارمنستان و از نظر شکل خارجی و نما، کاملاً متفاوت با شیوه معماری ارمنی و مطابق با شیوه معماری ایرانی بنا نهادند (میناسیان، 1992).

احداث کلیساهای متعدد در این شهر نیز از دیگر جوانب ایجاد رضایت ارامنه بود؛ چرا که ایشان تعصبات خاصی نسبت به مسائل فرهنگی، مذهبی خود داشتند. بنا بر اطلاعات موجود تا قبل از پایان قرن هفدهم میلادی در منطقه جلفای نو، بیست و چهار کلیسا وجود داشت که در حال حاضر از کل این تعداد تنها سیزده کلیسا در منطقه جلفای نو باقی مانده‌اند (هوسپیان، ۱۳۸۶: ۵۳). کلیساها مشابه سایر بناهای این دوران، نمونه‌هایی بدیع از تلفیق هنر معماری و تزئینات ایرانی با هنر محلی ارامنه محسوب می‌شوند (زمانی، ۱۳۸۷: ۷۰). آرایه های معماری کلیساهای موجود را می‌توان هم در قالب کاشی‌کاری و هم در قالب نقاشی مشاهده کرد. «بدون شک ماهیت کلیساها، تهیه تصاویر برگرفته از موضوعات مذهبی و شمایل‌های مقدس و نقش‌مایه‌های تزئینی است. از این‌رو، آرایه ها و نقوش کلیساهای ارامنه در اصفهان همچون مساجد باشکوه و کاخ‌های سلطنتی صفویه از نظر هنری در حد اعلای زیبایی و کیفیت‌اند» (همان: ۷۱).

هدف این پژوهش، مقایسه تطبیقی و بازشناسی تأثیر و چگونگی نمود اصول اعتقادی و آیین های مسیحیت ارامنه (فرقه ارتدوکس) بر ساختار فضایی معماری و آرایه‌های کلیساهای ارتدوکس اصفهان و ارمنستان است. در این زمینه، سؤالات ذیل مطرح می‌شوند:

- وجوه مشترک و متفاوت معماری کلیساهای ارامنه اصفهان با کلیساهای ارمنستان در چیست؟
- اصول اعتقادی و آیین های مسیحیت ارامنه اصفهان (فرقه ارتدوکس)، چه تأثیری بر نمودهای کالبدی و آرایه های معماری کلیساهای ارتدوکس شهر اصفهان داشته‌اند؟

پیشینه پژوهش

مطالعات متعددی در مورد کلیساهای اصفهان صورت پذیرفته‌اند که از جمله می توان به موارد ذیل اشاره نمود: میناسیان (1992 م.) در کتابی با عنوان "کلیساهای ارامنه جلفا" و حق‌نظریان (۱۳۸۵) در کتابی با نام "کلیساهای ارامنه جلفای نو اصفهان"، به معرفی کلیساهای اصفهان پرداخته‌اند. هوسپیان (۱۳۸۶) در مقاله‌ای با عنوان "معماری کلیساهای اصفهان"، ویژگی‌های معماری کلیساهای جلفا را توصیف کرده است. آراکلیان (۱۳۷۴) در مقاله "تاریخچه و روند شکل‌گیری بناهای مذهبی ارمنیان در ایران"، پس از بیان نحوه گسترش مسیحیت در ایران و ارمنستان، به معرفی کلیساهای ارمنیان در ایران می‌پردازد. زمانی (۱۳۸۷) در مقاله‌ای تحت عنوان "تأثیرپذیری تزئینات کلیساهای اصفهان از معماری دوره صفوی"، تلاش نموده به تأثیرگذاری آرایه‌های معماری ایرانی اسلامی در تزئینات معماری کلیساهای دوره صفوی بپردازد. شریفی‌مود (۱۳۹۳) نیز در مقاله خود با نام "بررسی میزان و نوع تأثیرپذیری تزئینات کلیساهای ارامنه اصفهان از معماری دوره صفویه"، به مقایسه فرم و تزئینات این اماکن مذهبی با معماری دوره صفوی می‌پردازد و بیان می‌کند با وجود تفاوت‌های زیادی که در تزئینات و فرم معماری وجود دارند، هر دو مکان دارای یک بعد روحانی بوده و تزئینات نمادین کلیسا از تأثیرات روحانی مکان نمی‌کاهد. مخلص (۱۳۹۳) در مقاله‌ای با عنوان "ساختار کلیساهای ارتدوکس ارمنستان"، به بررسی مفاهیم آیینی و معماری کلیساهای ارتدوکس از ابتدای مسیحیت تا کنون می‌پردازد و نتیجه می‌گیرد باورها و اعتقادات مذهبی مردم،

تعیین‌کننده تغییر ظواهر اماکن مذهبی و نمادپردازی نقوش آیینی در طول تاریخ هستند. به‌طور کلی در تحقیقات گذشته، صرفاً به توصیف کالبد معماری و تزئینات کلیساها اشاره شده است و تا به حال در زمینه مفاهیم و اصول اعتقادی تأثیرگذار بر ساختار فضایی معماری و آرایه های کلیساهای ارامنه اصفهان و همچنین مقایسه کلیساهای ارامنه در ارمنستان و ایران، تحقیق جامعی انجام نشده که نوآوری پژوهش فوق، بررسی این جنبه ها از موضوع است.

روش پژوهش

روش تحقیق پژوهش فوق، کیفی و با روش توصیفی-تحلیلی بر اساس مقایسه تطبیقی بین کلیساهای رایج ارمنی و کلیساهای جلفای نو اصفهان است. برای دست‌یابی به داده‌های مورد نظر، از طریق مطالعات کتابخانه‌ای، مدارک و اسناد موجود در زمینه معماری و آرایه‌های کلیساهای اصفهان، اصول اعتقادی و آیین‌های مسیحیت، مورد مطالعه و بررسی قرار گرفته‌اند. در ادامه بر اساس یافته‌های بخش نظری، جداول تحلیلی-تطبیقی ویژگی‌های معماری ساختار فضایی کلیساها و جداول نمود اصول اعتقادی و آیین‌های مسیحیت بر آرایه‌های معماری کلیساها تهیه شده که بر مبنای تحقیق میدانی شکل گرفته‌اند. تعداد نمونه‌های مورد مطالعه در بخش طرح معماری، سیزده کلیسای جلفای اصفهان هستند که نقشه‌های معماری آنها در دسترس محققان بود و سپس تأثیر اصول و آیین‌های فرقه ارتدوکس مسیحیت بر آرایه‌های هفت کلیسای اصفهان که دارای آرایه‌های شاخص‌تری بودند، مورد بررسی قرار گرفت.

محدودیت پژوهش

در این پژوهش با وجود تلاش‌های زیاد، امکان و اجازه بازدید میدانی از تمام کلیساهای ارامنه اصفهان فراهم نشد. در بعضی موارد، اجازه عکس‌برداری در داخل بعضی کلیساها داده نشد و به جای آن، سی دی عکس‌برداری بنا که از قبل تهیه شده بود تحویل محققان داده شد. در برخی موارد، اجازه استفاده از فلاش دوربین نبود و کیفیت مطلوبی از عکس‌هایی که به‌طور شخصی از داخل بنا گرفته شده‌اند، به‌دست نیامده است.

مبانی نظری معماری

کلیسای اُرتُدوکس

کلمه Orthodox، صفتی مرکب از پیشوند Orthos به معنای درست و واژه یونانی Doxo به معنای عقیده است. هنگامی که این واژه به‌عنوان صفت رفتار و اعتقاد به معنای رسمی پذیرفته شود، صحیح است و اگر برای توصیف شخص به‌کار رود، به معنای درست آیین و سنت خواهد بود (حسینی، ۱۳۹۰: ۸۷). کلمه ارتدوکس، به معنای پرستش و تعظیم شایسته خداوند نیز هست و نشان از اهمیت عبادت و مراسم آیینی در کلیسای ارتدوکس است (لاجوردی، ۱۳۸۴: ۱۵۸). ارتدوکس، معانی نمادین مسیحیت را مد نظر قرار داده و به معنی سادگی و خلوص است. بر خلاف مسیحیت تجمل گرای کاتولیک، فضای ساده برای القای حالت روحانی در کلیسا را مد نظر قرار می دهد. به‌طور کلی، واژه ارتدوکس به معنی سادگی و به دور از تجملات بوده که ماهیت معنایی و دوری از ظواهر دنیوی در آن غالب است (مخلص، ۱۳۹۳: ۳۴). عنوان رسمی کلیسای ارتدوکس، عبارت است از "کلیسای شرقی ارتدوکس" و شامل کلیساهایی می‌شود که همگی در دوره‌ای از تاریخ کلیسای سلطنتی بیزانسی در روزگار باستان به وجود آمده‌اند. قدیمی‌ترین و مقدس‌ترین کلیساهای ارتدوکس عبارت هستند از؛ چهار اسقف‌نشین قسطنطنیه، اسکندریه، انطاکیه و اورشلیم. پیدایش فرقه ارتدوکس قبل از آنکه ریشه اعتقادی داشته باشد، منشأ جغرافیایی داشته و حاکی از جدایی روم به دو بخش شرقی و غربی است. در قسمت غربی روم، مسیحیت کاتولیک و در روم شرقی (بیزانس)، مسیحیت شرقی و یا مسیحیت ارتدوکس شکل گرفت (همان).

سیری تاریخی بر روند شکل‌گیری کلیساهای ارمنی

پس از رسمیت یافتن دین مسیح در ارمنستان در زمان تیرداد سوم پادشاه ارمنستان (در سال 301 م.)، اکثر آثار معماری دوران بت‌پرستی به سمت روحانیان مسیحی ویران شده و به جای آنها کلیساهایی نو بنا شدند. برخی از اینها از بن کنده شده و به جای آنها کلیسای نو ساخته شد و برخی دیگر فقط از نظر فضای داخلی تغییر شکل یافته و محراب آنها به ضلع شرقی تغییر مکان یافته است.

یکی از مهم ترین کلیساهای این دوره، کلیسای اچمیادزین است که در سال 303 م. ساخته شد. این کلیسا در ابتدا چوبی بود، اما در سال 484 م. به جای آن، کلیسای سنگی امروزی ساخته شد. از دیگر کلیساهای مهم، باید بازیلیک دوین را نام برد که تا سال های ۴۷۱-۴۷۰ ساخته شده است. در این دوره، کلیساهایی که دارای پوشش ساده و شیروانی بودند، تبدیل به ساختمان های گنبددار شدند. از این دوره تا سده هفتم، ارمنی‌ها زیر تاخت و تاز اعراب قرار گرفتند. از سده هفتم تا دهم، کلیساها دارای پلان مرکزی بودند و گنبد در

وسط قرار می گرفت. در سده نهم تا یازدهم، فعالیت های ساختمانی رشد یافتند؛ به‌گونه‌ای که شهر آنی پایتخت حکومت، به شهر هزار یک کلیسا مشهور شد (باغداساریان، ۱۳۷۲: ۶۲).

در اواخر سده ۱۶ و اوایل سده ۱۷ میلادی، دو قدرت بزرگ زمان یعنی ایران صفوی و ترکیه عثمانی درگیر رقابت شدید با یکدیگر بودند. در همین عصر، شاه‌عباس اول به این فکر افتاد تا گروه‌های عظیم ساکنان ارمنی منطقه مورد منازعه واقع در حوزه ارس را به ایران کوچ دهد. او اهدافی را با این کار در نظر داشت؛ ۱. ایجاد منطقه سوخته و خالی از سکنه در منطقه هم‌جوار دو کشور به‌گونه‌ای که لشکر ترک امکان فراهم آوردن آذوقه و پناهگاه نداشته باشد و نتواند به پیشروی به سوی ایران ادامه دهد، ۲. انتقال ارمنیان به‌ویژه ساکنان جلفای رود ارس به نواحی داخل ایران به منظور توسعه داد و ستد و بازرگانی داخلی و خارجی (به‌ویژه آنکه خود تولیدکننده اصلی ابریشم در ایران بود و برای صدور آن به اروپا به یاری تجار ارمنی نیاز داشت) و نیز استفاده از آنان برای ایجاد ارتباط سیاسی با غرب (به دلیل دانستن زبان‌های اروپایی و آسیایی و راه و رسم آنها)، ۳. استفاده از نبوغ ارمنیان در زمینه صنایع و هنر در جهت توسعه و پیشرفت مناطق مرکزی ایران. لذا در سال ۱۶۰۴، جمعیتی بالغ بر ۵۰۰ هزار نفر را به نواحی داخلی ایران به‌ویژه در ساحل زاینده‌رود کوچ داد و آنان جلفای نو (اصفهان) را در آنجا بنا کردند. شاه‌عباس، امتیازات بسیاری به ارمنیان اعطا نمود از جمله؛ در زمینه بازرگانی، صنایع، کشاورزی، امور اداری، اجتماعی، قضاوت و اجازه ساخت کلیسا (باغداساریان، ۱۳۷۸: ۱۷۵).

ارمنیانی که به فرمان پادشاه صفوی و به اجبار از سرزمین آبا و اجدادی خود جدا و به اصفهان کوچانده شده بودند، میل بازگشت به موطن اصلی خود را داشتند، اما شاه‌عباس با برنامه‌هایی که در سر داشت، به هیچ وجه حاضر به بازگشت آنها نبود و حتی تعدادی از آنان را که به جلفا در کناره رود ارس برگشته بودند، مجدداً به اصفهان بازگرداند. بنابراین باید با سیاستی مدبرانه از یک‌سو، ارمنیان را راغب به ماندن و از سوی دیگر، از بروز اختلافات مذهبی جلوگیری می‌کرد (هوسپیان، ۱۳۸۶: ۵۴).

در اوایل سده هفدهم میلادی، ارمنیان اصفهان تنها مسیحیانی بودند که با مسلمانان عادی ارتباط مستقیم داشتند و چنانچه سیاست درستی در این مورد اعمال نمی‌شد، بروز اختلافات مذهبی در بین آنان اجتناب‌ناپذیر بود. شاه‌عباس برای حل این معضلات، ابتدا با دادن امتیازاتی به ارمنیان از جمله اجازه ساخت کلیسا، آنها را در سرزمین جدید خود نگاه داشت و سپس برای آنکه ساخت کلیساهای متعدد باعث دردسرهایی برای وی و تحریک احساسات مذهبی اهالی اصفهان و در نتیجه درگیری‌های مذهبی نشود، بنای کلیساها را مشروط به آن ساخت که معماری آنها با کلیساهای ارمنستان متفاوت باشد. به این ترتیب، معماران ارمنی چاره را در آن دیدند که کلیساها را به شیوه معماری ایرانی و گاه با ظاهری همچون مساجد بسازند. البته شرایط دیگری همچون آب و هوا و نوع مصالح، که شامل آجر و خشت می‌شد، نیز در طراحی ساختمان کلیساهای اصفهان بی‌تأثیر نبوده است (هوسپیان، ۱۳۸۶: ۵۵).

معماران ارمنی جلفای اصفهان با تطبیق هنری معماری خود با شرایط موجود، دست به خلق شاهکارهایی بی‌همتا زدند. آنان کلیه کلیساها را از نظر اصول مذهبی و پلان، منطبق با کلیساهای ارمنستان و از نظر شکل خارجی و نما، کاملاً متفاوت با شیوه معماری ارمنی و مطابق با شیوه معماری ایرانی بنا نهادند و از نتیجه این تلفیق، بناهایی منحصربه‌فرد پدید آوردند که نمونه آنها را در هیچ کجای دنیا نمی‌توان یافت.

- یکی از ویژگی‌های معماری کلیساهای اصفهان، به گنبدهای آنها مربوط می‌شود. این کلیساها اکثراً دارای گنبدهای کوچک قوسی‌شکل هستند و کلیساهایی که گنبد بزرگ دارند، از شیوه معماری مساجد استفاده کرده‌اند. این گنبدهای بزرگ دوجداره هستند، در حالی که در معماری ارمنی، گنبدها به صورت یک‌جداره طراحی می‌شوند و از داخل و خارج به یک اندازه هستند. نکته مهم و جالب توجه در این کلیساها، هنر معماران اصفهانی است که با مهارت تمام توانسته‌اند گنبدهای مربوط به شیوه معماری ایرانی را به نحوی بر روی پلان‌های سازگار با گنبدهای شیوه معماری ارمنی سوار کنند که با گذشت بیش از چهارصد سال همچنان پابرجا باقی مانده‌اند.
- نمای خارجی کلیساهای اصفهان نیز با نمای دیگر کلیساهای ارمنی کاملاً تفاوت دارد و فاقد هر گونه تزئینات و دارای قاب‌بندی‌هایی به شیوه خانه‌های اصفهان است.
- از دیگر خصوصیات کلیساهای جلفای اصفهان، وجود نقاشی‌های بسیار زیبا بر روی دیوارهای داخلی است. این شیوه از تزئین دیوارهای داخلی کلیسا، تأثیری عمیق بر معماری کلیساهای ارمنی پس از قرن هفدهم میلادی گذاشت. تا آن زمان در هیچ یک از کلیساهای ارمنی، دیوارها به این وسعت نقاشی نمی‌شدند و کلاً سنت کلیساسازی ارمنیان چنان بود

که دیوارهای خارجی را با حجاری تزئین می‌کردند و تا جایی که امکان داشت دیوارهای داخلی را ساده و بدون هر گونه تزئینی باقی می‌گذاشتند.

- به جز نقاشی بر روی دیوارهای داخلی، کلیساهای اصفهان برای اولین بار در تاریخ معماری کلیساهای ارمنی با الهام از معماری ایرانی، در قسمت‌های تحتانی دیوارهای داخلی کلیساها از کاشی‌های لعاب‌دار با طرح‌های مختلف استفاده کردند. این شیوه تزئین نیز از خصوصیات منحصربه‌فرد کلیساهای اصفهان به شمار می‌آید.
- کلیساهای اصفهان در مقایسه با کلیساهای هم‌دوره خود در ارمنستان، پنجره‌هایی بزرگ‌تر داشتند که نور بیشتری از آنها به داخل می‌تابید. علت اصلی استفاده از این نوع پنجره‌ها را بهتر نمایان شدن نقاشی‌های دیواری دانسته‌اند.
- تفاوت دیگر کلیساهای اصفهان، استفاده از کوچناک در آنها بود. این کلیساها در ابتدا فاقد ناقوس‌خانه و طبعاً فاقد ناقوس بودند و اهالی با صدای ضرباتی که بر چوبی بزرگ (کوچناک) وارد می‌آمد، برای ادای فرایض مذهبی به کلیسا دعوت می‌شدند. در حال حاضر، یک نمونه از این چوب‌های بزرگ در کلیسای کاتارینهٔ مقدس موجود است. اولین کلیسایی که مجهز به ناقوس شد، کلیسای تُومای مقدس بود که به همین علت به کلیسای زنگ‌دار معروف شد. پس از آن، کلیه کلیساهای اصفهان صاحب ناقوس‌خانه‌هایی با سبک معماری ارمنی شدند (همان: ۵۸-۵۶).

معماری کلیساهای ارامنه در ارمنستان

ارمنی های ایرانی تا پیش از ظهور حضرت مسیح، یا پیرو دین مهری و آیین آناهیتا و یا زردشتی بودند و هنگامی که مسیحی شدند، نخست نیایشگاه های کهن خود را تبدیل به کلیسا کردند. معماری این نیایشگاه ها بیشتر بر پایه الگوی چهار چفته (چهار ایوانی) بود که کم کم با افزودن بخش هایی، تبدیل به کلیسای ارمنی شد. این الگو اساساً با الگوی کلیساهای اروپایی متفاوت بود که بیشتر آنها الگوی چلیپای کشیده داشتند. کلیسای ارمنی، الگوی چلیپای جمع‌شده داشت؛ بدین گونه که ساختمان، دارای یک گنبدخانه در کانون خود بود که چهار صفه در چهار سو بدان می پیوستند و یکی از آنان، جایگاه سخنران بود (پیرنیا و معماریان، ۱۳۸۵). همچنین در خوانش نقش‌مایه‌های موجود در کلیسای ارامنه و نقوش باقی‌مانده از هنر ایران در آیین مهری، بیشتر نقوش تزئیناتی به یکدیگر نزدیک هستند و تعادل بصری بین نقش‌مایه‌ها دیده می‌شود. خورشید، چلیپا، سرو و نیلوفر، از نقش‌مایه‌های مورد استفاده در معماری کلیسای ارامنه در ایران و هنر ایران باستان بوده‌اند (ذکاوت و نوری، ۱۳۹۷: ۵۲). مهم ترین شاخص سبک معماری کلیساهای ارمنی، گنبد آن است که اغلب مخروطی‌شکل است. این کلیساها بدون استثنا در جهت شرقی-غربی ساخته می شوند و محراب آنها در بخش شرقی و از سطح صحن کلیسا مرتفع تر است. دو ردیف پلکان، راه ورود به محراب است. پلان کلیساهای ارمنی، صلیبی‌شکل است. کلیساهای با پلان چلیپایی، محور تقارن آنها یک صلیب را می سازد. اگرچه برخی از کلیساها دارای پلان بازیلیک هستند؛ یعنی صحن داخلی کلیسا در طول به وسیله دو ردیف ستون، به سه نف (ناو) تقسیم می‌شود (ماروتخانیان، ۱۳۸۰: ۳۷) (تصویر ۱).

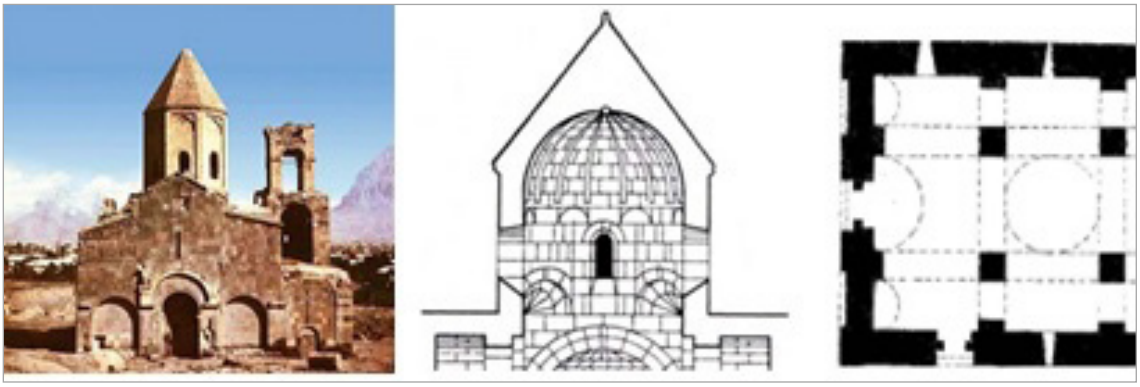

تصویر ۱. پلان، مقطع و نمای کلیسای مگردیچ مقدس در آبراگونیس ارمنستان (هوسپیان، ۱۳۸۶: ۵۸-۵۶)

در معماری سنگی کلیساهای ارمنستان در کنار ابعاد کوچک و بازشوهای محدود، حکاکی‌ها و کنده‌کاری‌هایی در نمای بیرونی دیده می‌شوند که اغلب آنها، تفسیر داستان‌های حواریون و زندگی مریم مقدس و مسیح هستند. در کلیساهای ارتدوکس، سادگی، مهم‌ترین اصل به شمار می‌آید. تزئینات را به صورت حداقل و الحاقی بر پیکر دیوارها به‌کار می‌برند که دیدن این تصاویر، خود جزئی از مراحل آیینی عبادت‌کننده به شمار می‌آید. کلیساهای ارمنی، بر اساس سلسله مراتبی از فضاها و عملکردها ساخته شده‌اند. با توجه به اینکه جهت اصلی بنای کلیسا شرقی-غربی است، از سمت غرب به ترتیب؛ رواق، ورودی، جایگاه مردم، سرودخوانان، جایگاه افراد خاص و محراب به سمت شرق قرار می‌گیرند.

اکثر کلیساهای قدیمی ارمنستان نیز پرستشگاه‌های دوران پاگانیسم بوده که به شکل معابد بازیلیک یک و سه دالانی ساخته شده بودند، سپس معابد چند دالانی ظهور کردند (باغداساریان، ۱۳۸۰: ۲۰). گنبد نیز از عناصر سبک معروف به معماری ارمنی است که در دوره تکوین معماری کلیساهای ارمنستان (قرن ۴ تا قرن ۷ میلادی) استفاده شده است (مخلص، ۱۳۹۳: ۳۶) و از قرن هفتم میلادی به بعد، کلیساها به تدریج به شکل صلیب ساخته شدند (ملکمیان، ۱۳۸۰: ۳۱). این روند تکاملی پلان از مستطیل به صلیب، تأثیر مذهب بر معماری را تصدیق می‌کند (تصویر ۲).

ارامنه زمانی که به اصفهان آمدند به دو دسته تقسیم شدند؛ روستاییان ارمنی که به مناطق اطراف اصفهان مهاجرت کردند و شهرنشینان جلفایی که در سواحل جنوبی رودخانه زاینده‌رود شهرکی را بنا نمودند که به یاد سکونتگاه قدیمی خود، جلفای قدیم کنار رود ارس، "جلفای نو" نامیدند (مومنی و همکاران، ۱۳۹۵: ۳۷۱). جلفا که محل سکونت مسیحیان اصفهان است، از هشت محله تشکیل شده که اهالی هر محله آن را به نام شهر خود نام‌گذاری کرده بودند (هوسپیان، ۱۳۸۶: ۵۳).

این محله‌ها عبارت هستند از؛ میدان بزرگ، میدان کوچک، چهارسو، هاکوپ‌جان، قاراگل، کوچر (سنگتراش‌ها)، تبریز (محلات)، ایروان (باغداساریان، ۱۳۷۸: ۱۷۵). از این‌رو، آنها به تأسیس کلیساهایی در محله جلفای نو پرداختند که اکنون سیزده کلیسا در آن موجود است (تصویر ۳). کلیساهای اصفهان صرفاً یک ساختمان خاص برای انجام فرایض مذهبی نبودند، بلکه شامل مجموعه‌ای از بناهای مختلف در اطراف ساختمان کلیسا می‌شدند که کاربردهای علمی و فرهنگی نیز داشتند. در محوطه اطراف این کلیساها، مدفن روحانیان، بازرگانان و افراد سرشناس ارمنی قرار دارد که بیانگر بخشی از تاریخ ارمنیان جلفای اصفهان است (هوهانیان، ۱۲۴۷). البته به علت تعدد کلیساها، گاهی کلیساها به هم نزدیک شده و در یک محله قرار گرفته‌اند.

۱. کلیسای هُوسپ آرِماتاتسی مقدس (وانک): کلیسای هُوسپ آرِماتاتسی مقدس که (در حال حاضر به نام کلیسای وانک شهرت دارد) در محله جلفا واقع شده و بخشی از مجموعه وانک است که ساخت آن در سال ۱۶۵۵ م. به‌دست اسقف دیوید به مدت نه سال بنا شده است. بنای کلیسا، پلان مستطیل دارد. نمای بیرونی، دیوارهایی با نماهای آجری دارد، درصورتی‌که درون کلیسا سراسر با نقاشی‌هایی از تورات و انجیل پوشیده شده و سقف گنبدی آن، هشت نورگیر دارد و کلیسا دارای کشیدگی شرقی- غربی است (آراکلیان، ۱۳۹۳: ۸۳). این مجموعه، یک اتاق طولی، دو تالار انتظار، یک برج ناقوس سه طبقه، چایخانه، موزه صومعه، گنبد کوچک هشت‌وجهی و حیاط مرکزی که طبق سنت قدیمی با آجر پوشیده شده و تعداد زیادی مقبره در آن است را شامل می‌شود (تصویر ۴).

۲. کلیسای بِتقِحِم (بیت‌اللِحِم) مقدس: این کلیسا با فاصله کمی از کلیسای وانک در خیابان نظر قرار دارد و در سال ۱۶۲۸ م. توسط خواجه پطرس ولنجیان بنا شده است. پلان کلیسا، مستطیل‌شکل و به صورت شرقی- غربی بنا شده است.

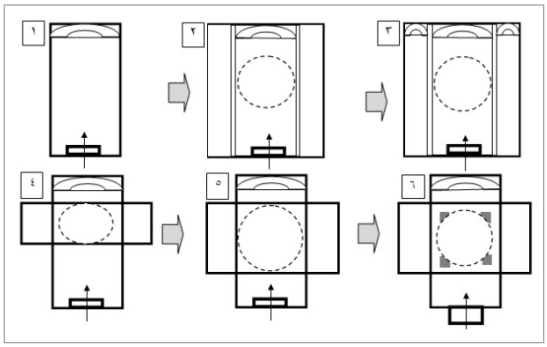

تصویر ۲. روند تکامل پلان کلیساهای ارمنستان (مخلص، ۱۳۹۳: ۳۵)
کلیساهای ارتدوکس جلفای اصفهان

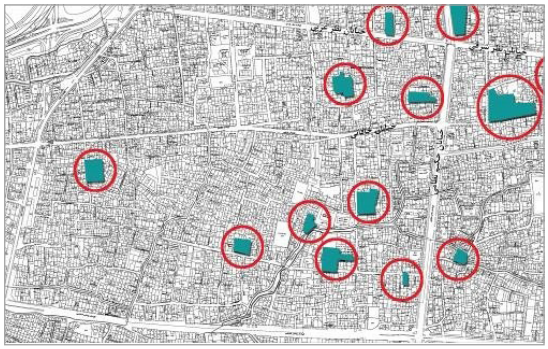
تصویر ۳. موقعیت کلیساهای اصفهان (تهیه و ترسیم توسط نگارندگان بر روی نقشه جلفای اصفهان، اداره میراث فرهنگی شهر اصفهان)

این کلیسا، بزرگ‌ترین گنبد را از میان کلیساهای اصفهان دارد. این گنبد، دارای هشت نورگیر است (فنایی و مجابی، ۱۳۸۶: ۱۱۶) (تصویر ۵).

۳. کلیسای آستواتزاتزین (ماریام، مریم) مقدس: کلیسای مریم مقدس، در میدان جلفا و در جوار کلیسای بتقحم در سال ۱۶۱۳ م. ساخته شده و بنیان‌گذار آن، آودیک باباکیان است (هویان، ۱۳۸۳: ۱۶۵). این کلیسا در حیاطی مشترک با کلیسای هاکوپ مقدس قرار دارد. پلان کلیسا، مستطیل‌شکل و سقف آن با گنبدهای بزرگ و کوچک پوشیده شده است که گنبد بزرگ‌تر، چهار نورگیر دارد (خدابخشیان، ۱۳۹۰: ۳) (تصویر ۶). برج ناقوسی، در قسمت غربی آن احداث شده است (مومنی و همکاران، ۱۳۹۵: ۳۷۱).

۴. کلیسای گئورگ مقدس: کلیسای گئورگ مقدس معروف به کلیسای خواجه، در خیابان حکیم نظامی جلفا قرار دارد و در سال 1611 م. به‌دست خواجه نظر ساخته شده است. کلیسا، پلانی مستطیل‌شکل در جهت شرقی-غربی دارد و دارای سه گنبد نورگیر کوچک قوسی‌شکل است (تصویر ۷).

۵. کلیسای گریگور لوساوُریچ مقدس: این کلیسا در

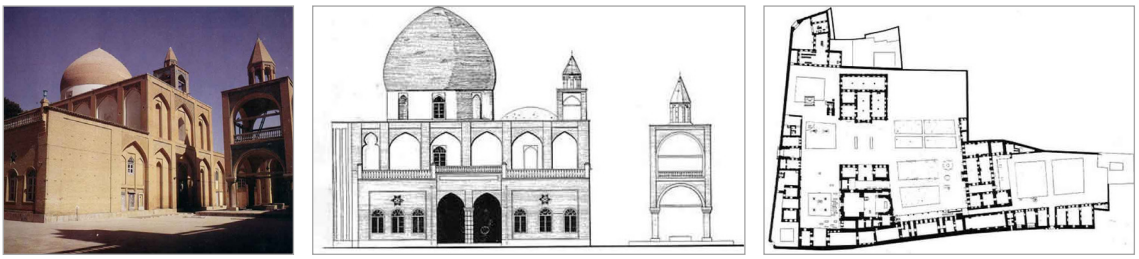

تصویر ۴. پلان، نما و تصویر کلیسای هُوسپ آرِماتاتسی مقدس (وانک) (هوسپیان، ۱۳۸۶: ۶۲)

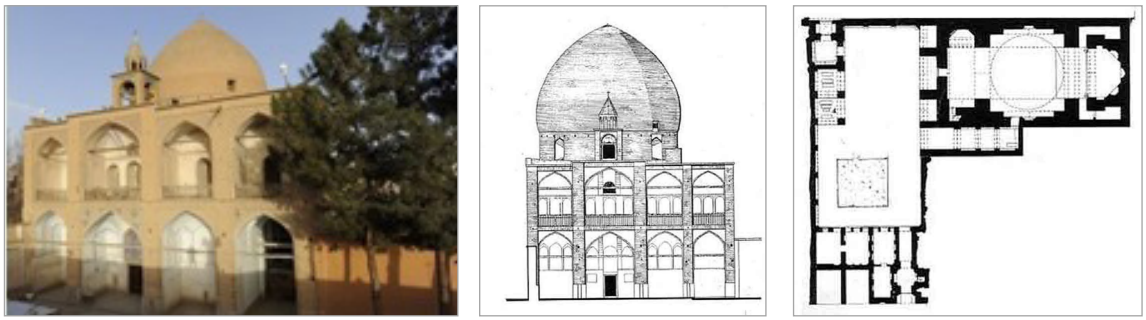

تصویر ۵. پلان، نما (هوسپیان، ۱۳۸۶: ۷۴) و تصویر کلیسای بِتقِحِم (بیت‌اللحِم) مقدس(URL: 1)

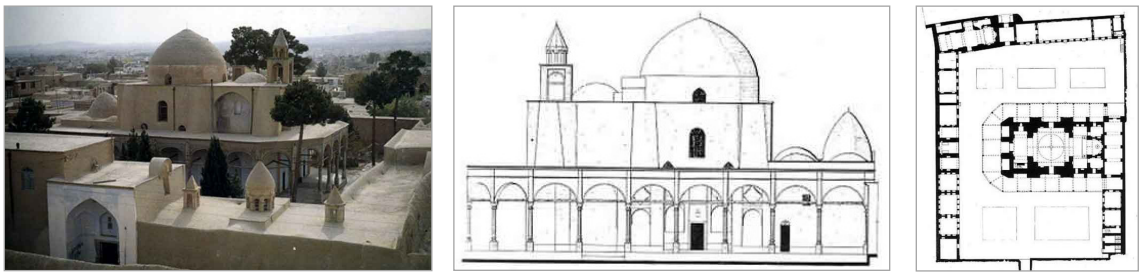

تصویر ۶. پلان، نما (هوسپیان، ۱۳۸۶: ۶۸) و تصویر کلیسای مریم مقدس (همان: ۶۹)

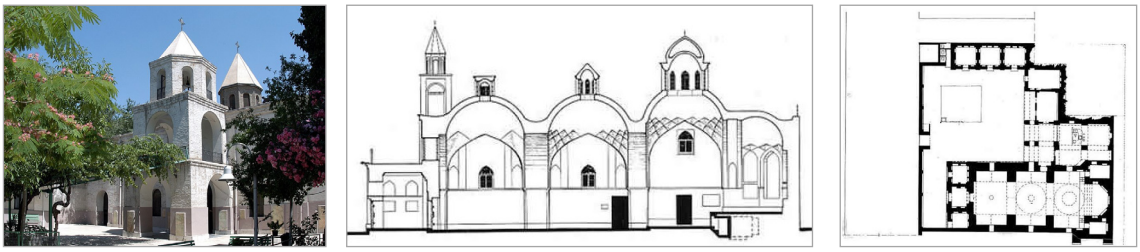

تصویر ۷. پلان، برش (هوسپیان، ۱۳۸۶: ۶۶)، تصویر کلیسای گئورگ مقدس (URL: 2)

محله میدان کوچک قرار دارد و در سال 1633 م. با همت خواجه میناس محل بنا شده و به همین علت نیز به نام کلیسای خواجه کوچک معروف بوده است. پلان کلیسا مستطیل‌شکل در جهت شرقی-غربی است. در بالای قسمت میانی بنا، گنبد اصلی کلیسا با هشت نورگیر قرار گرفته است. دیوارهای داخلی بنا با گچ پوشانده شده که قبلاً دارای نقاشی بودند، اما در مرمت‌های بعدی از بین رفته و تنها تعداد کمی از آنها بر جای مانده‌اند (هوسپیان، ۱۳۸۶: ۶۶) (تصویر ۸).

۶. کلیسای هاکوپ مقدس: اولین کلیسای ارامنه جلفای اصفهان محسوب می‌شود و در سال 1607 م. ساخته شده است. کوچک‌ترین و ساده‌ترین کلیسای اصفهان است که تنها تزئینات داخلی آن، شامل کتیبه‌های سنگی کوچکی به شکل صلیب است. شکل کنونی پلان آن، صلیبی است که یک بازوی آن تخریب شده و به شکل مستطیل درآمده است. سقف این کلیسا دارای سه گنبد است که گنبد میانی بزرگ‌تر است (حق‌نظریان، ۱۳۸۵: ۶۵) (تصویر ۹).

۷. کلیسای هُوهانِس مگردیچ مقدس: این کلیسا در محله چهارسو قرار دارد و در سال 1621 م. ساخته شده است. پلان کلیسا به سبک بازیلیک ستون‌دار در جهت شرقی-غربی ساخته شده است و دیوارهای خارجی این کلیسا در اوج سادگی با کاهگل پوشیده شده‌اند و در داخل می‌توان دید که سطح گچی دیوارها با تزئینات جزئی کرمی‌رنگ همراه است (هوسپیان، ۱۳۸۶: ۸۲). نقاشی‌های موجود در کلیسا معدود هستند و تنها به محراب محدود می‌شوند. تعدادی نقاشی به صورت قاب آویز نیز وجود دارد (کارپطیان، ۱۳۸۲: ۱۲). گنبد کلیسا هشت نورگیر دارد که بر روی گریوی مربع‌شکل بنا شده‌اند (تصویر ۱۰).

۸. دیر کاتارینه مقدس: این مجموعه، در محله چهارسو واقع شده است و در ابتدا صومعه‌ای برای زنان بود. این بنا در سال ۱۶۲۳ م. و با حمایت‌های مالی خواجه یقیازار لازاروف ساخته شد. ساختمان کلیسا از تک دالانی تشکیل شده که زیر گنبدی قرار گرفته است. روشنایی از طریق هشت دریچه بزرگ در ساقه هشت‌ضلعی گنبد و همچنین از راه پنجره‌هایی در محراب و دو نیایشگاه واقع در گوشه‌ها تأمین می‌شود. پلان بنا مستطیل‌شکل و در جهت شرقی-غربی است (هوسپیان، ۱۳۸۶: ۷۳) (تصویر ۱۱).

۹. کلیسای میناس مقدس: کلیسای میناس مقدس در محله تبریزی‌ها در سال 1659 م. بنا شده است. داخل کلیسا توسط دو ردیف ستون، به سه بخش تقسیم شده که در واقع همان بازیلیک است. جهت‌گیری بنا شرقی- غربی است و سقف آن دارای گنبدی است که هشت نورگیر

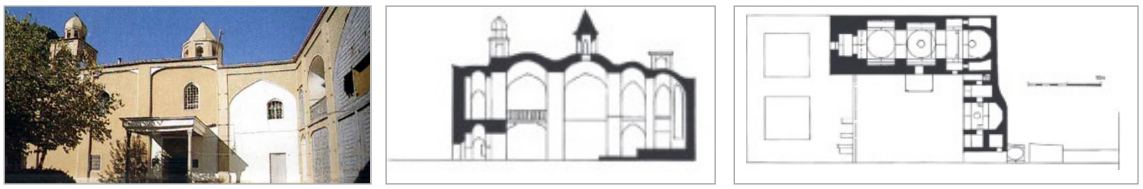

تصویر ۸. پلان و مقطع (آراکلیان، ۱۳۹۳: ۸۱) و نمای برج کلیسای گریگور لوساوریچ مقدس (هوسپیان، ۱۳۸۶: ۷۷)

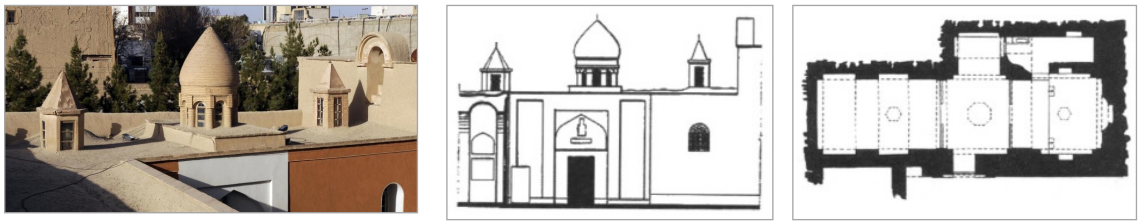

تصویر ۹. پلان، نما (هوسپیان، ۱۳۸۶: ۶۵) و تصویر کلیسای هاکوپ مقدس (URL: 3)

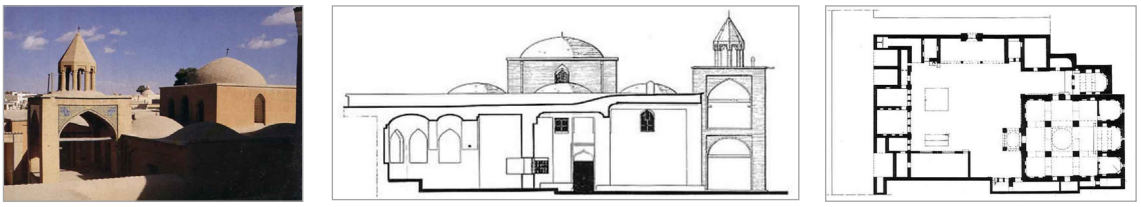

تصویر ۱۰. پلان، برش و تصویر کلیسای هوانس مگردیچ مقدس (هوسپیان، ۱۳۸۶: ۷۱ و ۷۲)

دارد (خدابخشیان، ۱۳۹۰: ۶). این کلیسا به‌طور کامل از آجر ساخته شده و دارای یک برج ناقوس دو طبقه است (تصویر ۱۲).

۱۰. کلیسای نرسس مقدس: این کلیسا در محله کوچِر (سنگتراش ها) در سال 1666 م. بنا شده و به‌طور کامل از کاهگل پوشیده شده است. پلان کلیسا مستطیل‌شکل در جهت شرقی-غربی است. کلیسا دارای تالاری گنبددار و محرابی پنج‌ضلعی است. بنا دو گنبد دارد که گنبد غربی، قوسی‌شکل و فاقد نورگیر، اما گنبد مرکزی بزرگ‌تر و دارای هشت نورگیر است (تصویر ۱۳). بی‌پیرایگی دیوارهای داخلی و فقدان تزئینات، این کلیسا را در مقایسه با دیگر کلیساهای جلفا به فضایی منحصراً ساده و موقر تبدیل کرده است (حق‌نظریان، ۱۳۸۵: ۱۲۳).

۱۱. کلیسای نیکوغایوس مقدس: این کلیسا در محله قاراگل واقع شده که در سال 1630 م. با کمک و هدایای مردم محلی بنا شده است (همان: ۱۱۵). کلیسا با پلانی مستطیل‌شکل در جهت شرقی-غربی ساخته شده است. گنبد اصلی کلیسا با هشت نورگیر، در بالای بخش میانی (تالار) قرار گرفته است. در بخش شرقی نیز محرابی پنج‌ضلعی و دو اتاق واقع شده است (تصویر ۱۴).

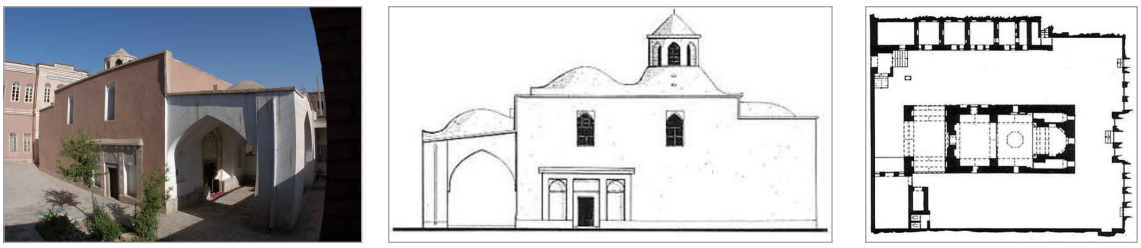

تصویر ۱۱. پلان، نما و تصویر کلیسای کاتارینه مقدس (هوسپیان، ۱۳۸۶: ۷۲ و ۷۳)

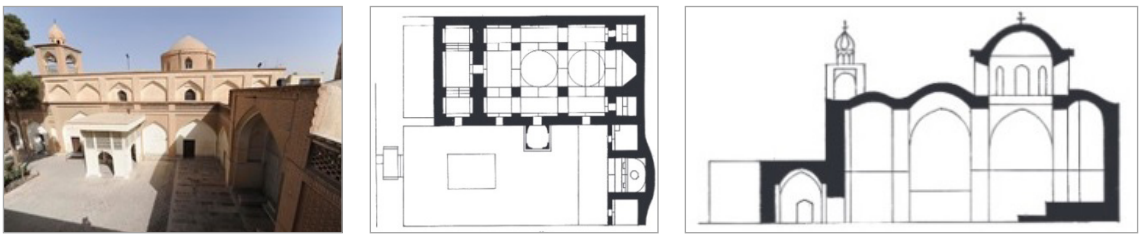

تصویر ۱۲. پلان، برش و تصویر کلیسای میناس مقدس (آراکلیان، ۱۳۹۳: ۸۰) و نمای مجموعه کلیسای میناس مقدس (URL: 4)

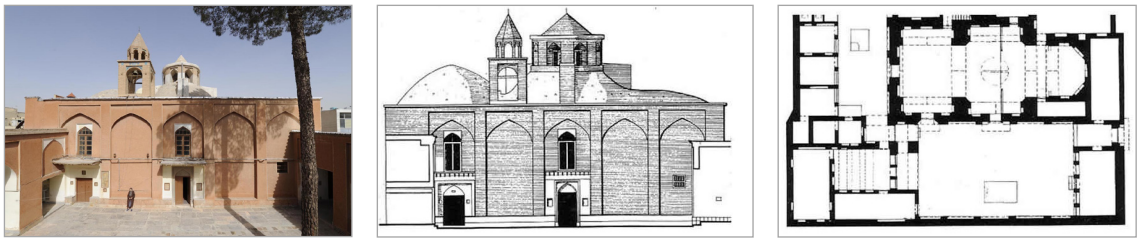

تصویر ۱۳. پلان، نما (هوسپیان، ۱۳۸۶: ۷۹) و تصویر کلیسای نرسس مقدس (URL: 5)

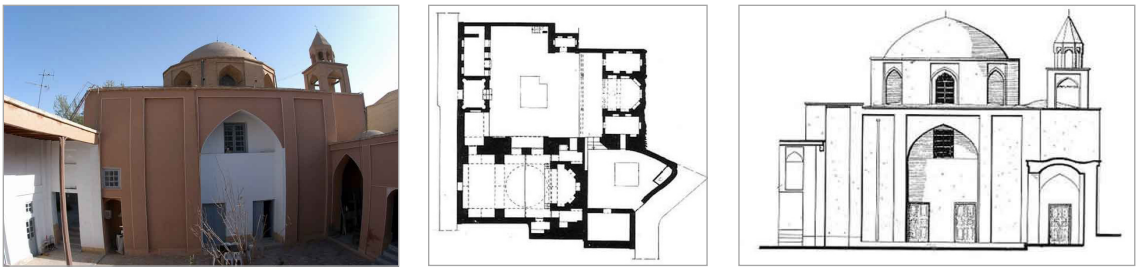

تصویر ۱۴. پلان، نما و تصویر کلیسای نیکوغایوس مقدس (هوسپیان، ۱۳۸۶: ۷۵)

۱۲. کلیسای سارکیس (سرکیس) مقدس: این کلیسا در سال 1659 م. در محله ایروان بنا شد و از نوع "تالار گنبددار" است. گنبد کوچک روی چهار ستون عظیم، که فضای مستطیل‌شکل داخلی را به سه دالان تقسیم می‌کنند، قرار گرفته است (حق‌نظریان، ۱۳۸۵: ۱۰۱). کل این بنا دو گنبد دارد که هر یک دارای هشت نورگیر است (تصویر ۱۵).

۱۳. کلیسای استپانُوس مقدس: این کلیسا در سال 1614 م. در محله هاکوپ جان بنا شده است. این کلیسا بازیلیک ستون‌دار است و دارای کشیدگی شرقی-غربی است (هوسپیان، ۱۳۸۶: ۷۰). تنها تزئینات گنبد نوری است که از طریق هشت نورگیر آن به درون می‌تابد (کارپطیان، ۱۳۸۲: ۱۲) (تصویر ۱۶).

قابل ذکر است که تعدادی از کلیساهای ارامنه در گذر زمان از بین رفته‌اند، از جمله؛ کلیسای سارگیس مقدس، کلیسای نازارِت مقدس، کلیسای آنانیای مقدس، کلیسای هاکوپ مقدس، کلیسای تُومای مقدس، کلیسای هُوهاننِس مقدس، کلیسای مریم مقدس، کلیسای سورب هوگی (روح‌القدس)، کلیسای میناس مقدس (آراکلیان، ۱۳۷۴: ۴۴۷).

تحلیل و بحث

نمود اصول اعتقادی و آیین‌های دین مسیحیت بر طرح معماری و ساختار فضایی کلیساهای اصفهان

هندسه پلان همه کلیساهای جلفا، مستطیل همراه با کشیدگی شرقی-غربی است که برگرفته از کلیساهای ارامنه در ارمنستان و با توجه به اعتقادات مذهبی شکل گرفته است. کلیساهای ارمنی، از معماری گذشته؛ یعنی معابد چهار ایوانی، الگو گرفته و کم‌کم به شکل مستطیل و چلیپای جمع‌شده درآمده و در پلان کلیساهای جلفا و کلیساهای ارمنی از یک نوع هستند. سلسله مراتب در همه این بناها از ورود تا رسیدن به محراب رعایت شده است.

همه این کلیساها دارای تعدادی گنبد هستند که تعداد آنها از یک تا سه گنبد متغیر است. در کلیساهای دارای سه گنبد، گنبد میانی بزرگ‌تر ساخته شده است. مهارت معماران ایرانی است که توانسته اند گنبدهای مربوط به شیوه معماری ایرانی را به نحوی بر روی پلان های سازگار با گنبدهای شیوه معماری ارمنستان سوار کنند که هنوز پابرجا هستند. گنبدها برعکس گنبدهای کلیساهای ارمنستان که تک‌جداره و مخروطی بوده، دوجداره و قوسی هستند. هر یک از گنبدهای اصلی، هشت نورگیر دارد (جدول ۱).

کلیساهای اصفهان، دارای پنجره های بزرگ زیر گنبد بزرگ هستند و فاقد پنجره گل‌سرخی بوده، برعکس کلیساهای ارمنستان که دارای پنجره های کوچک زیر گنبد و پنجره های سه بخشی و گل‌سرخی هستند. علت اصلی استفاده از این نوع پنجره‌های بزرگ را می توان بهتر نمایان شدن نقاشی‌های دیواری دانست. کلیه کلیساهای اصفهان، صاحب ناقوس‌خانه‌هایی با سبک معماری اسلامی-ایرانی هستند. تزئینات خارجی کلیساهای اصفهان، ساده و آجرکاری ساده بوده، در حالی که کلیساهای ارمنستان، دارای حکاکی و کنده کاری هستند. همان‌گونه که از مطالعات میدانی و تصاویر

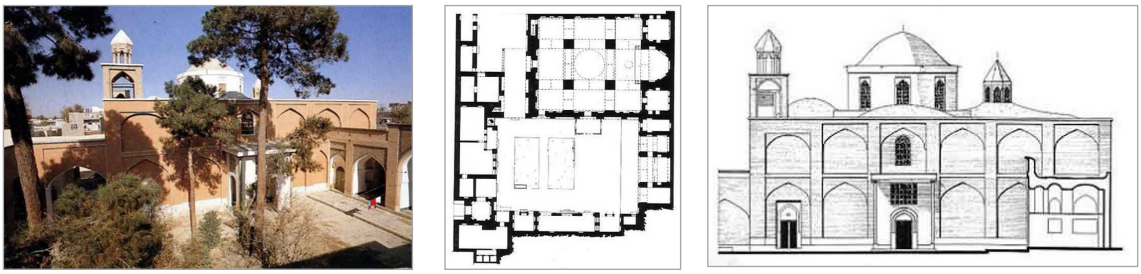

تصویر ۱۵ پلان، نما و تصویر مجموعه کلیسای سارکیس مقدس (هوسپیان، ۱۳۸۶: ۷۸ و ۷۹)

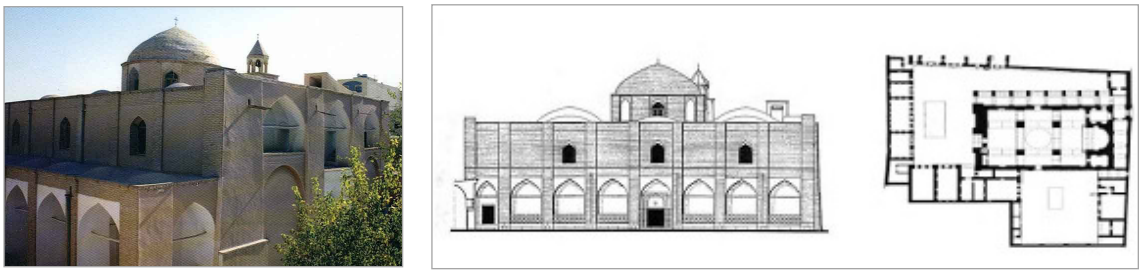

تصویر ۱۶. پلان، نما و تصویر کلیسای استپانوس مقدس (هوسپیان، ۱۳۸۶: ۷۰)

به‌دست می آید، کلیساهای اصفهان در زمینه تزئینات داخلی، به سه دسته تزئینات بسیار پرکار، تزئینات در حد معمول و فاقد تزئینات تقسیم می‌شوند. پرکاری تزئینات در برخی از کلیساها به ترتیبی است که نقطه‌ای از جداره‌ها، سقف و همچنین کف بنا، خالی از نقش و رنگ نیستند. کلیساهای هُوسپ آرِماتاتسی (وانک)، بِتقِحِم (بیت‌اللِحِم) و آستواتزاتزین (ماریام، مریم) مقدس از این جمله هستند. میزان به‌کارگیری تصاویر و روایت‌های آیین مسیحیت به صورت نقاشی‌های رنگارنگ به‌ویژه در زیر گنبد بسیار زیاد است. به‌کارگیری نقوش اسلیمی به‌گونه‌ای متفاوت و ترکیب با نقاشی‌ها و تصاویر انسانی در این کلیساها به وفور دیده می‌شود. رنگ‌های به‌کار گرفته‌شده در تزئینات داخلی این بناها متفاوت هستند و در نگاهی کلی، میزان به‌کارگیری رنگ سرمه‌ای، طلایی، قرمز، زرد و نارنجی بیش از بقیه رنگ‌ها مشاهده می‌شود. در نمونهٔ در حد معمول تزئینات در کلیساها، جداره‌های داخلی با نوارهای رنگی در حاشیه طاق‌ها، گنبدها و برجستگی‌ها و فرورفتگی‌ها تزئین شده‌اند و نقشه‌هایی به صورت محدود با قاب‌بندی موردی یافت می‌شوند. همچنین در زیر گنبد و محراب و در ورودی نیز استفاده از مقرنس‌ها و کاشی‌کاری‌ها، رایج بوده است. کلیساهای استپانوس، نیکوغایوس، سارکیس، میناس، گریگور لوساوُریچ و گئورگ مقدس از این جمله هستند. در نمونه‌های فاقد تزئینات داخلی، تمامی جداره‌ها سفید هستند و معمار برای ایجاد تزئینات، فقط به فرم طاق‌ها بسنده کرده است. کلیساهای هُوهانِنس مگردیچ، هاکوپ و کاتارینه و نرسس مقدس از این جمله هستند.

جدول ۱. دسته‌بندی طرح معماری و ساختار فضایی کلیساهای اصفهان

ردیف	نام کلیسا	هندسه پلان	جهت‌گیری	تعداد گنبد	تعداد نورگیر
۱	هُوسپ آرِماتاتسی مقدس (وانک)	مستطیل	شرقی-غربی	۱ گنبد بزرگ	۸ نورگیر در یک گنبد
۲	بِتقِحِم (بیت‌اللِحِم) مقدس	مستطیل	شرقی-غربی	۱ گنبد بزرگ	۸ نورگیر در یک گنبد
۳	کلیسای آستواتزاتزین (ماریام، مریم) مقدس	مستطیل	شرقی-غربی	۱ گنبد بزرگ و ۳ گنبد کوچک	۸ نورگیر در یک گنبد
۴	گئورگ مقدس	مستطیل	شرقی-غربی	۱ گنبد بزرگ و ۲ گنبد کوچک	۲ گنبد با ۸ نورگیر و ۱ گنبد با ۴ نورگیر
۵	گریگور لوساوُریچ مقدس	مستطیل	شرقی-غربی	۱ گنبد بزرگ و ۲ گنبد کوچک	۸ نورگیر در یک گنبد
۶	هاکوپ مقدس	مستطیل	شرقی-غربی	۱ گنبد بزرگ و ۲ گنبد کوچک	۸ نورگیر در یک گنبد
۷	هُوهانِنس مگردیچ مقدس	مستطیل	شرقی-غربی	۱ گنبد بزرگ و ۲ گنبد کوچک	۸ نورگیر در یک گنبد
۸	دیر کاتارینه مقدس	مستطیل	شرقی-غربی	۱ گنبد بزرگ و ۱ گنبد کوچک	۸ نورگیر در یک گنبد
۹	میناس مقدس	مستطیل	شرقی-غربی	۱ گنبد بزرگ و ۲ گنبد کوچک	۸ نورگیر در یک گنبد
۱۰	نرسس مقدس	مستطیل	شرقی-غربی	۱ گنبد بزرگ و ۲ گنبد کوچک	۸ نورگیر در یک گنبد
۱۱	نیکوغایوس مقدس	مستطیل	شرقی-غربی	۱ گنبد بزرگ	۸ نورگیر در یک گنبد
۱۲	سارکیس (سرکیس) مقدس	مستطیل	شرقی-غربی	۱ گنبد بزرگ و ۱ گنبد کوچک	۸ نورگیر در هر دو گنبد
۱۳	استپانُوس مقدس	مستطیل	شرقی-غربی	۱ گنبد بزرگ و ۲ گنبد کوچک	۸ نورگیر در یک گنبد

(نگارندگان)

نمود اصول اعتقادی دین مسیحیت بر آرایه های کلیساهای اصفهان

کلیسا، نمایانگر جایگاه انسان، خدا و مسیح است و مسیر دست‌یابی به جایگاه برتر را عیان می سازد (فتحی‌آذر و حمزه‌نژاد، ۱۳۹۳: ۵۴). دین مسیحیت، اصول اعتقادی دارد که بین فرقه‌های مسیحیت مشترک هستند. این عقاید دینی و آیینی بر ساختار کالبدی و آرایه‌های معماری کلیسا و الگوهای رفتاری-عبادی آن تأثیرگذار بوده (مخلص، ۱۳۹۳: ۳۵) و باعث شکل گیری عناصر معماری در کلیساها می‌شوند و معنایی نمادین به آنها می‌بخشند. منابع اصول اعتقادی ارتدوکس، کتاب و سنت بوده و بر این اساس، مناسک و آیین‌های خود را صورت داده‌اند (مک‌گراث، ۱۳۸۲) و عبارت هستند از:

- **تثلیث:** کلام ارتدوکسی با اعتقاد به اینکه ذات خداوند، غیرقابل‌درک و ورای فهم و شعور بشری است، بحث خود را از تجلیات این ذات؛ یعنی سه اقنوم پدر، پسر و روح‌القدس، که تثلیت را به وجود می آورند، آغاز می کند (لاجوردی، ۱۳۸۴). کبوتر فاخته، شبدری و پنجره سه بخشی، عناصر معماری هستند که به تثلیث اشاره دارند (فرودی و زارع، ۱۳۹۴: ۲۰۲۸). همچنین وجود سه گنبد در بنا، نمادی از تثلیث است.
- **عیسی مسیح:** عیسی، کلمه خداوند (لوگوس) است. در انجیل، عیسی کلمه خدا هم نامیده می‌شود و این لقب اشاره به این اعتقاد دارد که خداوند از طریق کلمات خود با نوع بشر سخن می‌گوید (میلر، 24 :1981). در نمادشناسی کلیساها، وجود گنبد واحد به مسیح اشاره می‌کند. از دیگر مواردی که می‌توانند نام برده شوند، سکوی خطابه و میز مخصوص قرائت انجیل هستند (پورجعفر و شریف‌شهیدی، ۱۳۸۸: ۲۰).
- **تولد مسیح:** تولد مسیح از مریم باکره و تصلیب، از دیگر اعتقادات مسیحیان است که منجر به دیده شدن عناصری همچون؛ صلیب یا چلیپا، پنجره (تصاویر) مصائب عیسی مسیح، پنجره (تصاویر) رستاخیز مسیح و بازوی چلیپایی در کلیساها می‌شود (همان: ۲۰). در واقع یک صلیب ساده، به تنهایی نماد مسیح و تمام رنج‌ها و مصائب او به شمار می‌رود (غلامیان و هوشنگی، ۱۳۹۳: ۹۱).
- **نجات از معصیت و مرگ:** مسیحیان، معتقد به قربانی شدن مسیح و رستاخیز او هستند که به لطف آن، نوع بشر و کل جهان نجات می‌یابند. در کلیساها، محراب، سمبلی از حضور خدا است و پله‌های محراب که نماد بالا رفتن روحانی است، نشان از عقیده هستند (شریفی‌مود، ۱۳۹۳: ۳). از دیگر عناصر معماری مربوط، جایگاه مقدس، پرده، برج ناقوس، راهروهای جانبی و صحن اصلی کلیسا هستند (پورجعفر و شریف‌شهیدی، ۱۳۸۸: ۲۲).
- **رستاخیز همگانی:** مسیحیان، به رستاخیز معتقد هستند که در آن هنگام مردگان از گورها بیرون می‌آیند و برای اعمال خود داوری می‌شوند (میلر، 41 :1981). آنچه در ساختار کلیسا مشهود است، وجود مسیری برای سیر به آخرت است. در ابتدای مسیر، دنیوی‌ترین عرصه و در انتهای مسیر، اخروی‌ترین عرصه به نمایش گذاشته می‌شود. به همین دلیل، کلیساها با جهت‌گیری شرقی-غربی ساخته می‌شوند و محراب که محل حضور خدا است، در شرق قرار دارد تا حرکت از غرب به شرق، نمادی از حرکت به سوی خدا باشد (فتحی‌آذر و حمزه‌نژاد، ۱۳۹۳: ۵۴). پنجره گل سرخ نیز نماد رستاخیز است (فرودی و زارع، ۱۳۹۴: ۲۰۲۹).

جدول ۲ نشان می‌دهد آرایه‌هایی که نمود خارجی دارند مانند پنجره‌های گل سرخ، در کلیساهای ارتدوکس اصفهان به‌کار نرفته‌اند. می‌توان گفت آرایه شبدری و پنجره سه بخشی که یادآور "تثلیث" بوده و معمولاً از بیرون بنا قابل رؤیت هستند، در هیچ یک از کلیساها موجود نیستند. آرایه‌هایی که مربوط به داخل کلیسا بوده و برای انجام فرایض لازم هستند، در این کلیساها دیده می‌شوند. این کلیساها دارای نقاشی‌های دیواری هستند. برخی از این آرایه‌ها مانند "کبوتر فاخته" و "گنبدهای سه‌تایی"، اشاره به تثلیث دارند. سکوی خطابه که مربوط به اعتقاد "دو سرشت در یک شخص" است، در نمونه‌های بررسی‌شده وجود ندارد، ولی میز مخصوص قرائت انجیل وجود دارد. عناصر زیادی در رابطه با اعتقاد "تصلیب" در کلیساها از آرایه‌ها تا نقاشی‌ها می‌توان یافت همچون؛ صلیب یا چلیپا، پنجره (تصاویر) مصائب عیسی مسیح، پنجره (تصاویر) رستاخیز مسیح، رعایت سلسله مراتب به ترتیب از محراب و پله‌های آن، جایگاه مقدس و سایر موارد همچون؛ پرده، برج ناقوس، راهروهای جانبی و صحن اصلی که مربوط به اعتقاد به "نجات از مصیبت و مرگ" می‌شود، در بیشتر کلیساهای مورد بررسی دیده می‌شوند. پلان همه کلیساهای جلفای اصفهان، دارای جهت‌گیری شرقی-غربی است که اشاره به "رستاخیز" دارد.

نمود آیین های دین مسیحیت بر آرایه های کلیساهای اصفهان

آیین‌های مقدس مسیحیت در فرقه ارتدوکس، شبیه کاتولیک‌ها هستند. نمود برخی از این آیین‌ها، در نمونه‌های بررسی‌شده به صورت آرایه های معماری یافت می‌شود. در

جدول ۲. نمود اصول اعتقادی دین مسیحیت در آرایه‌های کلیساهای اصفهان

	آرایه‌های معماری	نام کلیسا						
		هاکوپ مقدس	کلیسای آستواتزاتزین (ماریام، مریم) مقدس	استپانُوس مقدس	هُوهانِنس مگردیچ مقدس	بِتقِحِم (بیت اللحِم) مقدس	هُوسپ آرِماتاتسی مقدس (وانک)	میناس مقدس
اصول اعتقادی	نماد کبوتر فاخته	●	●	●	●	●	●	●
تثلیث	شبدری	—	—	—	—	—	—	—
	پنجره سه بخشی	—	—	—	—	—	—	—
	وجود سه گنبد	●	●	●	●	—	—	●
عیسی کلمه خداوند	سکوی خطابه	—	—	—	—	—	—	—
	میز مخصوص قرائت انجیل	—	●	●	●	●	●	●
	وجود گنبد واحد	—	—	—	—	●	●	—
	صلیب یا چلیپا	●	●	●	●	●	●	●
تصلیب	پنجره (تصاویر) مصائب عیسی مسیح	—	●	●	—	●	●	—
	پنجره (تصاویر) رستاخیز مسیح	—	●	—	—	●	●	●
	بازوی چلیپایی	—	—	—	—	—	—	—
نجات از معصیت و مرگ	محراب	●	●	●	●	●	●	●
	پله‌های محراب	●	●	●	●	—	—	●
	جایگاه مقدس	●	●	●	●	●	●	●
	پرده	●	●	●	●	●	●	●
	برج ناقوس	●	●	●	●	●	●	●
	راهروهای جانبی	—	—	●	●	—	—	●
رستاخیز همگانی	صحن اصلی کلیسا	●	●	●	●	●	●	●
	جهت‌گیری شرقی-غربی پلان کلیسا	●	●	●	●	●	●	●
	پنجره گل سرخ	—	—	—	—	—	—	—

(نگارندگان)

جدول ۳، آیین‌های مقدس مربوط به مسیحیت و عناصر معماری که در معماری کلیساهای مربوط به این آیین دیده می‌شوند، آورده شده‌اند. هر یک از این آرایه‌ها در معماری کلیساها، نشان یکی از آیین‌های مقدسی است که مسیحیان به آن معتقد هستند و جهت انجام مراسم خاص از آن استفاده می‌شود (تصویر ۱۷).

جدول ۴، نمود آیین های دین مسیحیت در آرایه های کلیساهای اصفهان است. در این میان، تکرار برخی آرایه های معماری در همه کلیساها مشهود است، درصورتی‌که بعضی آرایه ها آنچنان که باید مهم تلقی نشده‌اند؛ مانند حوض تعمید. از آرایه هایی که نماینده‌ای از راز تعمید هستند، آرایه درب خروج شیطان است. سایر آرایه ها در کلیساها یا وجود ندارند یا به صورت نقاشی در بعضی نمونه‌ها دیده می‌شوند. آیین راز قربانی کردن با شام آخر، که به عشای ربانی اشاره دارد و به صورت نقاشی دیواری در کلیساهای مریم مقدس، استپانوس مقدس، بیت‌اللحم و وانک یافت می‌شود. فرقه ارتدوکس به توبه اعتقاد ندارد و در نمونه‌های بررسی‌شده، محل اعتراف ساخته نشده است. آیین راز تدهین بیماران با محل نگهداری روغن مقدس و آیین راز انتصاب به کهانت با جایگاه مخصوص کشیش، در همه نمونه‌ها به جز کلیسای هاکوپ مقدس در نظر گرفته شده است. هشتی که نشانی از آیین ازدواج است را می توان در تمام نمونه‌های بررسی‌شده یافت.

تصویر ۱۷. تابلوی شام آخر (راست)، جایگاه مخصوص کشیش (وسط)، رستاخیز (چپ) کلیسای هُوسپ آرِماتاسی مقدس (وانک)
(لوح فشرده تصاویر تقدیمی خلیفه‌گری ارامنه اصفهان، ۱۳۹۸)

جدول ۳. آرایه های معماری برگرفته از آیین‌های مقدس مسیحیت

ردیف	آیین‌های مقدس مسیحیت	آرایه های معماری
۱	راز تعمید: تعمید مسیح توسط یحیی، تعمید توسط عیسی مسیح	حوض تعمید
		درب خروج شیطان
۲	راز تأیید	———
۳	راز قربانی کردن: عشای ربانی	میز مخصوص مراسم عشای ربانی
۴	راز توبه	محل اعتراف
۵	راز تدهین بیماران	محل نگهداری روغن مقدس
۶	راز انتصاب به کهانت	جایگاه مخصوص کشیش
		محل نشستن کشیش در نمازخانه
۷	راز ازدواج	هشتی

(پورجعفر و شریف‌شهیدی، ۱۳۸۸: ۲۷)

جدول ۴. نمود آیین‌های دین مسیحیت در آرایه‌های کلیساهای اصفهان

نمود معماری			نام کلیسا						
			هاکوب مقدس	مریم مقدس	استپانوس مقدس	هوهانس مقدس	بیت اللحم	وانک	میناس مقدس
آیین‌های مقدس	راز تعمید	تصویر تعمید مسیح توسط یحیی	—	—	•	•	•	•	—
		تصویر تعمید توسط عیسی مسیح	—	—	—	—	—	•	—
		حوض تعمید	—	—	—	—	—	—	—
		درب خروج شیطان	—	•	•	•	•	•	•
	راز قربانی کردن	عشای ربانی (تابلوی شام آخر)	—	•	•	—	•	•	—
		میز مخصوص مراسم عشای ربانی	—	—	—	—	—	—	—
	راز توبه	محل اعتراف	—	—	—	—	—	—	—
	راز تدهین بیماران	محل نگهداری روغن مقدس	—	•	•	•	•	•	•
	راز انتصاب به کهانت	جایگاه مخصوص کشیش	—	•	•	•	•	•	•
		محل نشستن کشیش در نمازخانه	—	—	—	—	•	—	—
	راز ازدواج	هشتی	•	•	•	•	•	•	•

(نگارندگان)

نتیجه‌گیری

کلیساهای ارامنه جلفای اصفهان با وجود آنکه متعلق به مردمان ارامنه در منطقه‌ای مرزی بین ایران و ارمنستان هستند، اما شباهت کمی به کلیساهای ارمنستان دارند. علت این امر می‌تواند شرایط اجتماعی و سیاسی حاکم دوران شاه‌عباس صفوی در قرن هفدهم میلادی باشد که برای جلوگیری از درگیری‌های مذهبی، ساخت بنای کلیساها را مشروط به آن ساخت که معماری آنها با کلیساهای ارمنستان متفاوت باشد. آنان کلیه کلیساها را از نظر اصول مذهبی و پلان، منطبق با کلیساهای ارمنستان و از نظر شکل خارجی و نما، کاملاً متفاوت با شیوه معماری ارمنی و مطابق با شیوه معماری ایرانی بنا نهادند. سادگی در کلیساهای ارتدوکس، مهم ترین اصل به شمار می آید. جلفای اصفهان که محل سکونت مسیحیان اصفهان است، از هشت محله تشکیل شده و در حدود سیزده کلیسا در آن سالم باقی مانده که عبارت هستند از؛ کلیساهای هُوسپ آرماتاتسی مقدس (وانک)، بِتقِحِم (بیت‌اللِحِم) مقدس، آستواتزاتزین (ماریام، مریم) مقدس، گئورگ مقدس، گریگور لوساوُریچ مقدس، هاکوپ مقدس، هُوهانِنِس مگردیچ مقدس، دیر کاتارینه مقدس، میناس مقدس، نرسس مقدس، نیکوغایوس مقدس، سارکیس (سرکیس) مقدس، استپانُوس مقدس و مابقی در گذر زمان یا از بین رفته یا بسیار آسیب دیده اند. نتایج این پژوهش با مقایسه تطبیقی و مطالعه نمود اصول اعتقادی و آیین‌های دین مسیحیت بر ساختار فضایی و آرایه های معماری کلیساهای اصفهان و ارمنستان، در سه بخش زیر دسته‌بندی می‌شوند:

- مقایسه تطبیقی معماری کلیساهای ارامنه اصفهان با کلیساهای ارمنستان: معماری کلیساهای ارامنه اصفهان، تلفیقی از معماری ایرانی و معماری کلیساهای ارمنستان است. ویژگی های معماری کلیساهای ارامنه اصفهان همانند؛ جهت‌گیری شرقی-غربی، شکل هندسی مستطیلی، سلسله مراتب فضایی از ورودی تا محراب، داشتن حداقل یک گنبد بزرگ (نشان مسیح)، همه از معماری کلیساهای ارمنستان تبعیت می نمایند. ویژگی های معماری همانند؛ گنبد قوسی، جنس مصالح مانند خشت، نوع پنجره های بزرگ گنبدها و نوع مأذنه، از معماری ایرانی الگو گرفته اند. در تصویر ۱۸، این وجوه مشترک و متفاوت معماری کلیساهای ارامنه اصفهان و ارمنستان نمایش داده شده‌اند.
- نمود اصول اعتقادی دین مسیحیت بر آرایه های کلیساهای اصفهان: برخی از عناصر الحاقی کلیساهای ارامنه اصفهان که مربوط به اصول اعتقادی مسیحیت می شدند، حذف شده اند. آرایه هایی که نمود خارجی دارند مانند؛ پنجره‌های گل سرخ، آرایه شبدری و پنجره سه بخشی که یادآور "تثلیث" بوده و معمولاً از بیرون بنا قابل رؤیت هستند، در هیچ یک از کلیساها موجود نیستند. آرایه هایی که مربوط به داخل کلیسا هستند، همانند نقاشی‌های دیواری و برخی از آرایه‌ها مانند؛ کبوتر فاخته و گنبدهای سه تایی (اشاره به تثلیث)، میز مخصوص قرائت انجیل (اعتقاد دو سرشت در یک شخص)، صلیب یا چلیپا، پنجره یا تصاویر مصائب عیسی مسیح و رستاخیز مسیح (اشاره به تصلیب)، در معماری داخلی کلیساها به‌کار رفته اند. در تصویر ۱۹، نمود اصول اعتقادی دین مسیحیت بر آرایه های کلیساهای اصفهان نمایش داده شده است.
- نمود آیین های دین مسیحیت بر آرایه های کلیساهای اصفهان: بعضی آرایه های معماری همانند حوض تعمید، آنچنان که باید مهم تلقی نشده‌اند. سایر آرایه ها در کلیساها یا وجود ندارند یا به صورت نقاشی در بعضی نمونه‌ها دیده می‌شوند. از آرایه هایی که نماینده‌ای از آیین راز تعمید هستند، آرایه درب خروج شیطان است که موجود است. آیین راز قربانی کردن، با شام آخر (اشاره به عشای ربانی) بیان شده است. فرقه ارتدوکس به آیین توبه اعتقاد ندارد و فاقد محل اعتراف است. آیین راز تدهین بیماران با محل نگهداری روغن مقدس و آیین راز انتصاب به کهانت با جایگاه مخصوص کشیش و آیین ازدواج با هشتی را می توان در تمام کلیساها مشاهده نمود. در تصویر ۲۰، نمود آیین های دین مسیحیت بر آرایه های کلیساهای اصفهان نمایش داده شده است.

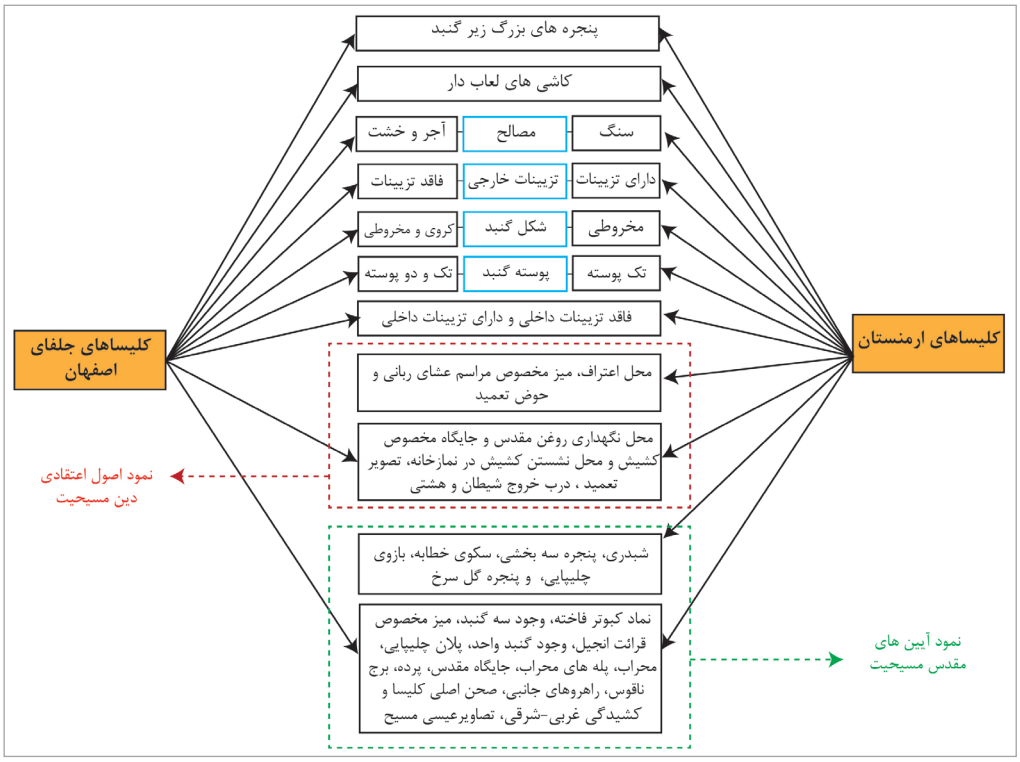

تصویر ۱۸. مدل مفهومی مقایسه تطبیقی کلیساهای اصفهان و ارمنستان (نگارندگان)

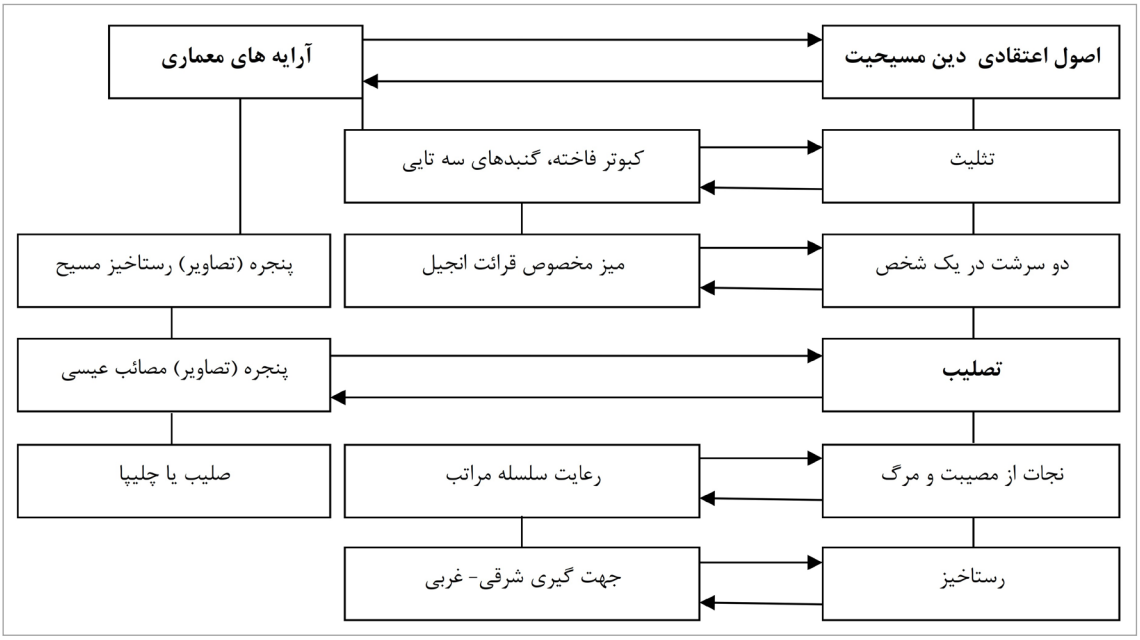

تصویر ۱۹. مدل مفهومی نمود اصول اعتقادی دین مسیحیت بر آرایه‌های کلیساهای اصفهان (نگارندگان)

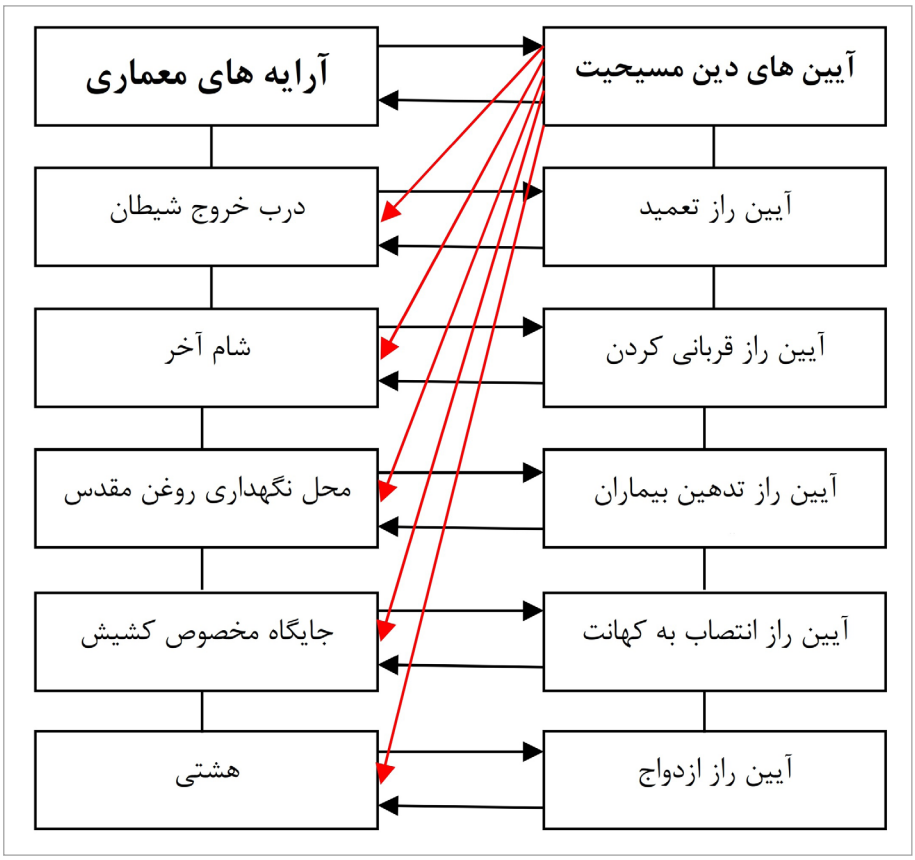

تصویر ۲۰. مدل مفهومی نمود آیین های دین مسیحیت بر آرایه های کلیساهای اصفهان (نگارندگان)

منابع و مآخذ

- آراکلیان، واروژان (۱۳۷۴). تاریخچه و روند شکل‌گیری بناهای مذهبی ارمنیان در ایران. **مجموعه مقالات کنگره تاریخ معماری و شهرسازی ایران (ج.۳)**. تهران: سازمان میراث فرهنگی. ۴۵۲-۴۰۵.
- ---------- (۱۳۹۳). معماری مجموعه کلیسای وانک. *نشریه فرهنگی پیمان*، سال هجدهم (۷۰)، ۸۷-۷۳.
- باغداساریان، ادیک (۱۳۷۲). نگرشی بر معماری ارمنی برگرفته از نامه فرهنگ ارمن. *ماهنامه آراکس*، (۶۲)، ۷۸-۵۹.
- ---------- (۱۳۷۷). نگاهی به تاریخ ارمنیان ایران برگرفته از نامه فرهنگ ارمن. *فصلنامه آ پاگا*، سال چهارم (۴ و ۵)، ۱۳۲-۱۱۹.
- ---------- (۱۳۷۸). نگاهی به جلفای اصفهان برگرفته از نامه فرهنگ ارمن. *فصلنامه آ پاگا*، سال ششم (۸ و ۹)، ۱۸۳-۱۷۲.
- ---------- (۱۳۸۰). **تاریخ کلیسای ارمنی**. چاپ اول، تهران: مؤلف.
- پورجعفر، محمدرضا و شریف‌شهیدی، محمد (۱۳۸۸). **معماری کلیسا**. چاپ اول، تهران: سیمای دانش.
- پیرنیا، کریم و معماریان، غلامحسین (۱۳۸۵). **معماری ایرانی**. چاپ اول، تهران: سروش دانش.
- حسینی، سید رضا (۱۳۹۰). علل جدایی دو کلیسای کاتولیک و ارتدکس. *نشریه نیستان ادیان و مذاهب*، ۲ (۲)، ۱۰۲-۸۵.
- حق‌نظریان، آرمن (۱۳۸۵). **کلیساهای ارامنه جلفای نو اصفهان**. چاپ اول، تهران: فرهنگستان هنر.
- خدابخشیان، مقدی (۱۳۹۰). اصفهان، شهر کلیساها. http://www.rasekhoon.net. بازیابی‌شده در تاریخ ۱۲ دی ۱۳۹۹.
- ذکاوت، سحر و نوری، سونیا (۱۳۹۷). بررسی تطبیقی تزئینات وابسته به معماری دو کلیسای سنت استپانوس و قره‌کلیسا با تزئینات معماری ایران باستان (بررسی نقش‌مایه‌های خورشید، سرو و نیلوفر). *نشریه جلوه هنر*، سال دهم (۲)، ۵۵-۴۵.
- زمانی، هاجر (۱۳۸۷). تأثیرپذیری تزئینات کلیساهای اصفهان از معماری دوره صفوی. *نشریه مطالعات هنر اسلامی*، ۵ (۸)، ۸۶-۶۹.
- شریفی‌مود، شیما (۱۳۹۳). بررسی میزان و نوع تأثیرپذیری تزئینات کلیساهای ارامنه اصفهان از معماری دوره صفویه. **اولین همایش ملی معماری، عمران و محیط زیست شهری**. ۱۲-۱.
- غلامیان، ریحانه و هوشنگی، لیلا (۱۳۹۳). شمایل‌نگاری در الهیات ارتدوکس: نمادها و نشانه‌های آن در کتاب مقدس. *نشریه معرفت ادیان*، سال پنجم (۲)، ۹۵-۷۵.
- فتحی‌آذر، سحر و حمزه‌نژاد، مهدی (۱۳۹۳). معناشناسی محور در مسجد و کلیسا. *نشریه مطالعات شهر ایرانی-اسلامی*، سال چهارم (۱۷)، ۶۲-۵۳.
- فرودی، یاسمن و زارع، محبوبه (۱۳۹۴). نماد در معماری مساجد و کلیساها. **مجموعه مقالات اولین همایش ملی معماری ایرانی اسلامی**. شیراز. ۲۰۳۵-۲۰۲۰.
- فنایی، زهرا و مجابی، سید علی (۱۳۸۶). تشابهات تکنیکی نقاشی‌های کلیسای بیت لحم اصفهان و نگارگری ایرانی دوره صفویه. *نشریه مطالعات هنر اسلامی*، سال سوم (۶)، ۱۲۸-۱۱۱.
- کارپطیان، تینا (۱۳۸۲). مروری کلی بر کلیساهای جلفای اصفهان. *نشریه پیمان*، سال هفتم (۲۳)، ۳۰-۸.
- لاجوردی، فاطمه (۱۳۸۴). بررسی مبانی اعتقادی و آیینی در کلیسای ارتودکس. *نشریه برهان و عرفان*، ۲ (۳)، ۱۷۰-۱۳۵.
- لوح فشرده تصاویر تقدیمی خلیفه‌گری ارامنه اصفهان (۱۳۹۸).
- ماروتخانیان، ژنیا (۱۳۸۰). نقوش تزئینی ارمنی. *مجله پیمان*، سال هفتم (۲۶)، ۳۷.
- مخلص، فرنوش (۱۳۹۳). ساختار کلیساهای ارتدوکس ارمنستان. *نشریه هنر و تمدن شرق*، سال دوم (۵)، ۴۱-۳۳.
- مک گراث، الیستر (۱۳۸۲). **مقدمه ای بر تفکر نهضت اصلاح دینی**. ترجمه بهروز حدادی، چاپ اول، قم: مرکز مطالعات و تحقیقات ادیان و مذاهب.
- ملکمیان، لینا (۱۳۸۰). **کلیساهای ارامنه ایران**. چاپ اول، تهران: دفتر پژوهش‌های فرهنگی.

- مومنی، مهدی؛ جعفرزاده، زهرا و رضائی، نجمه (۱۳۹۵). بررسی توانمندی کلیساها در گسترش گردشگری مذهبی شهر اصفهان (مطالعه موردی: کلیساهای جلفانوی اصفهان). **دومین کنفرانس بین‌المللی ایده‌های نوین در مدیریت، اقتصاد و حسابداری**. سنگاپور، ۳۸۷-۳۶۷.
- میلر، ویلیام مک الوی (۱۹۸۱). **تاریخ کلیسای قدیم در امپراطوری روم و ایران**. ترجمه علی نخستین و عباس آرین‌پور، چاپ اول، تهران: حیات ابدی.
- میناسیان، لئون (۱۹۹۲). **کلیساهای ارامنه جلفا**. چاپ اول، اصفهان، جلفا: چاپخانه کلیسای وانک.
- هوسپیان، شاهن (۱۳۸۶). معماری کلیساهای اصفهان. *نشریه فرهنگی پیمان*، سال یازدهم (۴۰)، ۸۳-۵۳.

هوهانیان، هاروتون (۱۲۴۷). دیر آمناپرگیچ مقدس. http://www.vank.ir. بازیابی‌شده در تاریخ ۱۲ دی ۱۳۹۹.

هویان، آندرانیک (۱۳۸۳). **کلیساهای مسیحیان در ایران‌زمین**. چاپ اول، تهران: سازمان میراث فرهنگی.

- URL 1: https://www.alaedin.travel/blog/کلیسای- بیت- اللحم- جایی-برای- آرامش (access date: 1399/10/12).
- URL 2: https://commons.wikimedia.org/wiki/File:IMG_20170918_201640_copy.jpg (access date: 1399/10/12).
- URL 3: http://touresfahan.ir/ آثار-تاریخی/کلیسای-هاکوپ-مقدس-۱۹۰ (access date: 1399/10/12).
- URL 4: https://www.alaedin.travel/attractions/iran/tehran/ کلیسای- میناس- مقدس (access date: 1399/10/12).
- URL 5: http://www.vank.ir/fa//.html کلیساهای-ارامنه-اصفهان/کلیسای-میناس-مقدس (access date: 1399/10/12).

Received: 2021/03/08
Accepted: 2021/04/21

Comparative Comparison of the Principles and Ordinances of Christianity on the Spatial Structure and Architectural Arrays of the Churches of Armenia and Julfa of Isfahan

Kourosh Momeni* Koorosh Attarian Parnian Zadeh Morad*****
Mostafa Mohebian**** Amir Tayebi*******

Abstract

Throughout the Safavid era, Armenians from various ethnic groups and minorities were in Isfahan and built numerous churches, which a few of them have remained. The Orthodox Christian denomination has certain doctrinal principles and rituals, some of which have influenced the body and architectural arrays of churches. The purpose of this research is comparative comparison and identify the impact and manifestation of these principles and rituals on the spatial structure of architecture and arrays of Orthodox churches in Isfahan and Armenia. The research method is qualitative and is based on descriptive-analytical method between the common Armenian churches and new Julfa churches. The data were collected through library studies in the field of principles of belief and rituals of Christianity, and field studies in the form of direct presence of researchers in the churches of Isfahan, and then have been qualitatively analyzed. The results show that the architecture of the Armenian churches in Isfahan is a combination of Iranian and Armenian architecture. East-west orientation, rectangular geometric shape, spatial hierarchy, having at least one large dome all follow the architecture of Armenian churches. The arched dome, the material, the type of large windows of the domes and the type of minaret are modeled on Iranian architecture. Also, some of the additional extension arrays of Armenian churches, such as rose, clover windows and three-part windows, have been removed. And the arrays that belong to the inside of the church are like murals, and some of these arrays, such as the cuckoo pigeon, the triple domes, the Bible reading table, the cross or crucifix, the window or the images of the sufferings of Jesus Christ and the resurrection of Christ, have been used in the interior of churches. Arrays representing Christian Religions are the arrays of the Devil's Exit, the Last Supper, the Sanctuary, the Priesthood, and the Porch which can be seen in all churches.

Keywords: Orthodox, Church, Architectural Arrays, Christianity Rituals, Julfa, Isfahan

*Associate Professor, Department of Architecture, Faculty of Architecture and Urban Planning, Jundi-Shapur University of Technology, Dezful, Iran, (Corresponding Author) *K_Momeni@jsu.ac.ir*

** Assistant Professor, Department of Architecture, Faculty of Architecture and Urban Planning, Jundi-Shapur University of Technology, Dezful, Iran. *Attarian@jsu.ac.ir*

*** M.A. of Architecture, Department of Architecture, Faculty of Architecture and Urban Planning, Jundi-Shapur University of Technology, Dezful, Iran. *Parnian_z@yahoo.com*

**** M.A. of Architecture, Department of Architecture, Faculty of Architecture and Urban Planning, Jundi-Shapur University of Technology, Dezful, Iran. *Mohebian@stu.yazd.ac.ir*

***** Assistant Professor, Department of Urban Planning & Design, Faculty of Architecture and Urban Planning, Jundi-Shapur University of Technology, Dezful, Iran. *A_tayyebi@jsu.ac.ir*